

УДК: 316.334.55/.56:37.091.26

АНАСТАСІЯ РЯБЧУК,

старший викладач Національного університету “Києво-Могилянська академія”

ВІКТОРІЯ МУЛЯВКА,

студентка 4-го курсу Національного університету “Києво-Могилянська академія” напрям “Соціологія”

Обмеження у підготовці до складання ЗНО учнями із сільської місцевості

Анотація

Грунтуючись на кількісних і якісних емпіричних даних, авторки встановлюють наявність обмежень у підготовці до зовнішнього незалежного оцінювання учнів з сільської місцевості. Статистичні дані результатів незалежного оцінювання свідчать про невідповідність між метою запровадження ЗНО та наслідками його застосування. Незважаючи на меритократичні засади даної освітньої реформи, учні сільських шкіл у загальному отримують гірші результати незалежного оцінювання, ніж їхні ровесники, що живуть у містах. Виходячи з даних, отриманих у перебігу глибоких інтерв'ю із сільськими вчительками, авторки доходять висновку, що успішній підготовці до ЗНО учнів сільських шкіл перешкоджає низка структурних чинників у межах інституції школи та сім'ї, що дискримінують жителів сільської місцевості порівняно з міськими жителями. Спираючись на теоретичну концепцію економічного та культурного капіталу П'єра Бурдьє, авторки класифікують дані структурні чинники, виокремлюючи чотири основні виміри інституціональних обмежень: економічний капітал школи, економічний капітал сім'ї, культурний капітал школи та культурний капітал сім'ї.

Ключові слова: *дискримінація, структурні чинники, інституція освіти, інституція сім'ї, економічний капітал, культурний капітал*

Вступ

При запровадженні зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), яке розпочалося у 2004 році, наголос робили на рівності доступу до інституції освіти всіх індивідів незалежно від їхнього соціально-економічного становища. Проте одна важлива деталь у цій реформі залишається свідомо чи латентно неврахованою — об'єктивне оцінювання знань ще не передбачає забезпечення рівних можливостей у здобутті їх. Тож ЗНО хоч і може сприяти зниженню рівня корупції при вступі до вищих навчальних закладів, проте відволікає увагу від ще однієї соціальної проблеми — нерівності в підготовці до складання ЗНО, зокрема залежно від місця проживання учнів. Наявні вітчизняні соціологічні дослідження, проведені С.Оксамитною, М.Бригінцем, А.Грушецьким, І.Світязук та І.Совсун, засвідчують існування нерівності в доступі до вищої освіти, незважаючи на запровадження незалежного тестування. Проте твердженням про обмеження в підготовці до складання ЗНО для сільських дітей у більшості досліджень бракує опису конкретних механізмів, через які ці обмеження відтворюють освітню нерівність.

Отже, метою цієї статті є з'ясування обмежень у підготовці до складання зовнішнього незалежного оцінювання учнями із сільської місцевості. Зокрема, належить визначити обмеження у доступі до економічного і культурного капіталу жителів сільської місцевості у двох ключових соціальних інститутах — освіти та сім'ї. Дослідження має розглянути відтворення соціальної нерівності через систему освіти. При цьому увагу зосереджено на дослідженні думок учителів сільських шкіл, оскільки вони щороку стикаються із підготовкою дітей до вступу у вищі навчальні заклади й мають уявлення про динаміку змін у підготовці до вступних іспитів та їх складанні із запровадженням ЗНО.

Епістемологічною засадою пропонованої розвідки є інтерпретативна парадигма, а основним методом — глибинні інтерв'ю, що дають змогу глибше зануритися в означену проблематику, ніж статистичні дані. Проте для посилення валідності отриманих результатів ми спиралися і на вже отриману в перебігу попередніх досліджень статистичну інформацію. Таким чином, використано як первинні, так і вторинні дані. Респондентами за принципом доступності було відібрано 10 вчителів сільських шкіл Київської області. З огляду на часові та фінансові обмеження більшість інтерв'ю проведено в межах Переяслав-Хмельницького району. Було відвідано всі села району, в яких є загальноосвітні школи I–III ступенів і до яких є пряме транспортне сполучення з Переяслава-Хмельницького. Основний критерій для відбору респондентів у цих школах — викладання української мови та літератури у випускних класах, оскільки цей предмет є єдиним загальнообов'язковим у ЗНО (детальніші дані про респондентів подано в таблиці 1; імена змінено для забезпечення конфіденційності).

Теоретичним підходом нашого дослідження є структурний конструктивізм П.Бурдье, зокрема його теорія про типи капіталів [Бурдье, 2002]. У своїх дослідженнях нерівностей в освіті Бурдье показав, що окрім доступу до економічного капіталу (можливості заплатити за освіту дітей) важливу

роль у відтворенні соціальних нерівностей відіграє культурний капітал вищого, середнього та нижчого класів [Bourdieu, 1979: р. 22]. Виходячи з цього ми розглядаємо обмеження економічного і культурного капіталу учнів з сільської місцевості, що впливають на їхню підготовку до складання ЗНО і вступу до ВНЗ. Усвідомлюючи наявність великої кількості агентів впливу на підготовку дітей до ЗНО, ми вирізнили саме школу та сім'ю як основні, зосередивши увагу на цих двох соціальних інститутах.

Таблиця 1

Загальні відомості про респондентів

№ інтерв'ю	Ім'я	Населений пункт	Дата проведення
1	Наталія Олександрівна	с. Ташань	02.06.2013
2	Тетяна Анатоліївна	с. Гайшин	11.06.2013
3	Галина Володимирівна	с. Великополовецьке	12.11.2013
4	Любов Миколаївна	с. Велика Каратувль	27.11.2013
5	Людмила Олександрівна	с. Стівп'яги	29.11.2013
6	Олена Василівна	с. Дем'янці	30.11.2013
7	Валентина Григорівна	с. Гланишів	18.12.2013
8	Поліна Григорівна	с. Жовтневе	19.12.2013
9	Наталія Василівна	с. Дівички	25.12.2013
10	Галина Іванівна	с. Циблі	10.01.2014

Огляд попередніх досліджень

На протипагу попередньому механізму вступу система ЗНО передбачає створення незалежного, відокремленого від школи та університету простору оцінювання знань, що покликано сприяти подоланню нерівності в доступі до вищої освіти й створити рівні умови вступу для представників різних соціальних категорій. З цією метою у 2005 році було створено Український центр оцінювання якості освіти як окрему бюджетну установу. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів від 25 серпня 2004 року № 1095 механізмом забезпечення принципів прозорості та об'єктивності, на яких має здійснюватися ЗНО, є тестовий тип завдань, що виключає можливість суб'єктивної інтерпретації відповідей. Крім того, як зазначено у постанові, "оцінювання якості освіти здійснюється на засадах конфіденційності", що суттєво відрізняє новий механізм вступу від попереднього (див.: [Деякі питання, s.a.]).

Орієнтація на рівний доступ до освіти представників різних соціальних категорій, підкріплена запровадженням зовнішнього незалежного оцінювання, сформулила ідеологічний дискурс про зменшення рівня корупції та функціонування інституції освіти на засадах егалітаризму й меритократичності, відповідно до яких позиція індивіда в освітній структурі визначається суто його особистими здібностями. Зокрема, як зазначала свого часу голова

комітету з питань освіти і науки Верховної Ради України Лілія Гриневич: “Є сили, які хотіли поставити доступ до освіти в залежність від гаманця... І сьогодні перед нами стоять завдання зберегти ЗНО як основу справедливого доступу до вищої освіти” [Світящук, 2013: с. 36]. Проте соціологічні дослідження освітньої сфери доводять, що попри нормативну рівність доступ до освіти та рівень підготовки дітей у різних навчальних закладах є диференційованим за низкою соціальних ознак.

Зокрема, дослідження міжгенераційної освітньої мобільності в Україні, проведене С.Оксамитною, показало, що досяжність усіх рівнів освіти для молодих людей різного соціального походження суттєво різняться [Оксамитна, 2010: с. 173]. Як зазначає С.Оксамитна, “фактично соціальна інституція освіти покликана легітимувати, “осправедлилювати”, опосередковувати інші форми соціальної нерівності, ґрунтовані на нерівному розподілі таких соціальних ресурсів, як дохід, багатство, влада, престиж” [Оксамитна, 2010: с. 164]. Утім, запровадження зовнішнього незалежного оцінювання як механізму вступу до вищих навчальних закладів є лише умовним заходом, оскільки “меритократичний принцип запроваджується до молодих людей, які до цього перебували в зовсім нерівних умовах на попередніх етапах дошкільної і шкільної освіти” [Оксамитна, 2011: с. 219].

Крім того, існують певні відмінності в якості освіти за майновим станом і місцем проживання індивідів, що було виявлено в порівняльному аналізі звичайних та елітних шкіл в Україні, проведеному М.Бригінець і А.Грушецьким: “Сама система початкової та середньої освіти є внутрішньо гетерогенною. Існують “елітні школи”, які характеризуються кращим за професійною підготовкою викладацьким складом, а також кращою матеріально-технічною базою: випускники таких шкіл, поза сумнівом, перебувають у кращих стартових умовах порівняно з випускниками зі звичайних сільських шкіл і мають суттєво більші шанси продовжити навчання у вишах” [Бригінець, 2010: с. 91].

Дослідження інституціональної дискримінації в освіті, проведене Іриною Світящук та Інною Совсун, також підтверджує гіпотезу, що ЗНО не гарантує рівного доступу до отримання знань, а слугує лише системою їх оцінювання [Світящук, 2013: с. 37]. Зокрема, шляхом аналізу статистичних даних було виявлено, що в сільських школах умови навчання є значно гіршими, ніж у міських, тому “результати тестування серед молоді із сільської місцевості стабільно є гіршими за результати міських учнів: менша частка студентів здає тестування на найвищі бали і більша частка отримує найнижчі бали” [Світящук, 2013: с. 39].

Таким чином, соціологічні дослідження підтверджують наявність стратифікації у доступі до інституту освіти навіть після запровадження ЗНО. Хоча тестування і створює рівні умови для оцінювання знань учнів незалежно від їхнього соціального походження, воно не може нівелювати наявної у суспільстві нерівності в розподілі соціальних ресурсів, що, як підтверджують дослідження, значною мірою впливає на освітню структуру.

Проблема нерівності в доступі до освіти бере початок на інституціональному рівні, адже підготовка дітей у сільських і міських школах різняться. Як зазначає С.Оксамитна, “вплив соціального походження, посилений

інституційною нездатністю стратифікованої за умовами навчання і типами шкіл системи освіти йому протистояти, залишається визначальним навіть в однаково урбанізованому середовищі” [Оксамитна, 2010: с. 179]. Соціальна стратифікація, менш помітна на рівні початкової та середньої освіти, яскраво простежується на етапі вступу до вищих навчальних закладів, зокрема за результатами зовнішнього незалежного оцінювання.

Подібна ситуація спостерігається і в розподілі результатів ЗНО за типом населеного пункту випускників. Діти із сіл, селищ та СМТ частіше, ніж випускники міських шкіл, набирають менш як 124 бали, що є порогом вступу до вищих навчальних закладів. Також вони частіше одержують результати, нижчі від середнього (124–150 балів). Натомість частка дітей, котрі показують результати 150–200 балів, є вищою серед представників міських шкіл.

Таблиця 2

Відсотковий розподіл за типом населеного пункту випускників, що отримали від 180 до 200 балів, 2012, %^a

Тип населеного пункту	Предмети					
	Українська мова та література	Історія України	Математика	Англійська мова	Французька мова	Німецька мова
Місто	9,9	9,2	10,3	9,4	16,6	23,6
Село	4,5	5,0	3,7	2,8	3,6	2,7

^a Відсотки в таблиці розраховано відповідно до загальної кількості учасників тестування за типами населеного пункту.

Джерело: [Офіційний звіт, s.a.].

За даними Українського центру оцінювання якості освіти (табл. 2), частка осіб, що отримали високі результати, серед жителів міст є вищою з усіх предметів, запропонованих на ЗНО. Особливо помітним є розрив у результатах з іноземних мов — англійської, французької та німецької. Така ситуація є очікуваною, адже репетитори з іноземних мов мають найбільший попит на сайтах приватних викладачів і їхні послуги є найдорожчими [Козюк, 2013]. Ця обставина, а також той факт, що викладачі з французької чи німецької мови є рідкістю у сільських школах, ставлять учнів міських шкіл у привілейоване становище та надають їм більше можливостей в доступі до зазначених ресурсів порівняно з випускниками сільських шкіл.

Таким чином, статистичні дані розподілу результатів ЗНО підтверджують гіпотезу стосовно того, що рівень підготовки учнів різниться залежно від типу населеного пункту. Жителі міст загалом показують кращі результати в зіставленні з випускниками сільських шкіл. Однак в розглянутих вище дослідженнях залишається нерозкритим питання, якими є структурні обмеження у підготовці учнів з сільської місцевості до успішного складання ЗНО: роль економічного і культурного капіталу в інститутах освіти і сім'ї.

Роль економічного капіталу в підготовці учнів до ЗНО

Структурні обмеження сільської місцевості у виборі навчальних закладів. Сільська місцевість характеризується низкою структурних обмежень, пов'язаних, першою чергою, з низьким рівнем розвитку інфраструктури і доступу до низки освітніх ресурсів: *“По-перше, міська дитина може обрати собі школу до смаку, звичайно, якщо матиме таке бажання, а сільська дитина, якщо і матиме бажання, “приречена” вчитися там, де є. По-друге, міська дитина, або дитина, яка живе в райцентрі, може відвідувати гуртки, спортивні секції тощо, сільська дитина такої змоги не має, хіба живе поряд з містом або селищем. По-третє, у сільській школі навчаються разом діти і ті, які погано чують, і ті, які погано бачать, і ті, які погано ходять. В містах є спеціалізовані школи, в селах — ні”* (Тетяна Анатоліївна, с. Гайшин).

Таким чином, наявність у селах лише однієї загальноосвітньої школи, яка зазвичай не є спеціалізованою, і відсутність місць проведення дозвілля обмежує можливість вибору батьками освітнього закладу для дітей, унеможливорює поглиблене вивчення окремого напрямку та загалом погіршує якість навчання, що не може не вплинути на накопичення дітьми знань, які пізніше перевірятимуться на незалежному тестуванні. Зокрема, згідно із С.Оксамитною, різниця часток випускників, які отримали найвищі бали з української мови та літератури, “в різних містах України коливається від півтора до чотирьох разів, на користь, зрозуміло, випускників не загальноосвітніх шкіл” [Оксамитна, 2011: с. 219]. Крім того, сама сільська місцевість є гетерогенною за доступом до освітніх ресурсів. Чим ближче до міста розташоване село, тим більше можливостей для поглиблення знань відкривається для дітей. Так, під час інтерв'ю було виявлено, що в близько розташованих до Переяслава-Хмельницького селах існує практика відвідування репетиторів: *“Одна дівчинка, я знаю, їздила до репетитора з англійської мови в Переяслав, я знаю, два роки”* (Поліна Григорівна, с. Жовтневе).

Обмеження державного фінансування сільських шкіл. Серед проблем сільської місцевості на парламентських слуханнях у березні 2012 року на тему “Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи їх подолання” було виокремлено: відсутність механізму вчасного і повного забезпечення навчальних закладів навчальними програмами, підручниками, посібниками, обладнанням, брак сучасного інформаційного супроводу [Світящук, 2013: с. 39]. Тож окрім структурних обмежень сільської місцевості існує також проблема недостатнього державного фінансування сільських шкіл: *“У міських школах можливостей більше. Там є і комп'ютерні класи, там є і бібліотеки такі широкі, там є можливості самим дітям розвиватися. Проблема ще в тому, що бюджет не поповнюється, у нас є лише те, що вчитель сам може купити, принести, показати. Єдине, на що виплачується, це заробітна плата вчителям і на школи за світло, опалення — це все”* (Наталя Василівна, с. Дівички).

Як випливає зі слів сільської вчительки, недостатнє державне фінансування також обмежує можливість для розвитку дітей із сільської місцевості порівняно з міськими, що відображається на якості знань, набутих упродовж навчання. Крім того, за словами однієї з респонденток, яка мала досвід

викладання в міських школах, у них на відміну від сільських, поширенішою є мережа батьківських комітетів, до сфери компетенції яких входить розв'язання матеріальних питань, і батьки загалом мають більше можливостей компенсувати недостатність державного фінансування індивідуальними внесками, а про приватні школи, де умови навчання є кращими, ніж у державних, годі й говорити. Це призводить до того, що навіть за умов однакового державного фінансування міських і сільських шкіл у сільських школах зазначена проблема постає особливо гостро.

Обмеження ресурсів з підготовки до ЗНО. Проблема державного фінансування сільських шкіл також дається взнаки в обмеженнях ресурсів з підготовки до незалежного тестування. Хоча ЗНО є перевіркою знань, отриманих впродовж навчання у школі, шкільною програмою не передбачено безпосередньої підготовки до нього. На запитання, чи закуповує школа матеріали з підготовки до ЗНО, вчителька відповіла:

“Ні, це суто моя ініціатива, ніхто їх не закуповує, правда, привозять нам часто. Я думала піти київським методом і кажу дітям у 10 класі: давайте ми їх купимо і будемо по них займатися. А вони так подивилися на мене, зошит 42 гривні коштує, і не наважилися його купити. Я їм кажу, у мене є, але я вам не зобов'язана їх друкувати постійно. Якщо ви не хочете, батьки не можуть вам дати 42 гривні, це не входить у мої обов'язки. Розумієте, вони самі, це їх особиста справа. Якби вони погодилися їх купити, я би, обходячи усі підземні рифи, працювала з ними. Тому що я вважаю, що це потрібно. Там дехто купив, але нам то що, я не можу їм давати завдання. Хоча знаю, що в київських школах деякі вчителі працюють суто по цих посібниках, це я точно знаю” (Поліна Григорівна, с. Жовтневе).

Таким чином, закупівля матеріалів із підготовки до незалежного оцінювання часто потребує батьківської ініціативи, що проблематично для сільської місцевості із двох основних причин. По-перше, як було виявлено в процесі дослідження, жителі сільської місцевості не завжди мають відповідний культурний капітал для заохочення дітей у підготовці до ЗНО, вони схильні в цілому повністю покладатися на школу й радше відкладати кошти на контрактну форму навчання, ніж вкладати їх у підготовку (ці чинники будуть детальніше описані далі). По-друге, відсутність ініціативи у закупівлі згаданих матеріалів пов'язана з обмеженими матеріальними можливостями батьків.

Структурні обмеження зайнятості в сільській місцевості. Структурні обмеження села також пов'язані зі специфікою зайнятості в цій місцевості. Імовірність працевлаштування для кваліфікованих працівників тут обмежується адміністративною сферою і сферою освіти, тоді як більшість населення займається некваліфікованою працею. Це, своєю чергою, позначається на матеріальному становищі сільського населення. Зокрема, у березні 2013 року загалом по Україні особистий дохід становив 1876 грн, при цьому в обласних центрах ця сума сягала 2361 грн, у містах в цілому — 2046 грн, у сільській місцевості — 1509 грн [Балакірева, 2013: с. 219].

Економічні обмеження сільської місцевості породжують мобільність конкурентоспроможних індивідів із сільської місцевості до міст, де є кращі

можливості працевлаштування, що наголошували під час інтерв'ю всі вчителі. Як виявило дослідження проблем соціально-економічного розвитку сільських поселень: “Зниження народжуваності, погіршення стану здоров'я та інтенсивна міграція сільського населення, у тому числі маятникова трудова міграція до міст України, трудова міграція жителів західних і прикордонних регіонів до інших держав — Італії, Іспанії, Португалії, Росії — помітно погіршують прогноз формування його структури за основними віковими групами, а відтак перспективи збереження не лише демографічного, але й трудових ресурсів потенціалу сільської місцевості як значущої складової національного людського капіталу” [Продіус, 2009: с. 76]. Таке явище, звісно, не може не відбиватися і на освітній сфері. Як зазначала одна з респонденток: *“Ми зараз виграємо на тих дітях, батьки яких в перебудову залишилися в селі, не виїхали в місто. Це наш генофонд основний. А далі, в місто виїжджають конкурентоздатні діти, які народжуються в теж конкурентоздатних батьків. Інколи я думаю, що в нас буде проблема, як би хоч їх навчити читати й писати. Це проблема села, хоч не люблять про це говорити, але це правда, це правда [...] їдде діти”* (Наталя Олександрівна, с. Ташань).

Ще одним обмежувальним чинником зайнятості є домінування сільського господарства як основного виду діяльності, що загалом є характерним для сільської місцевості. Згідно з В.Хмельком, від часів проголошення незалежності України витрати праці в сільському господарстві “зростали головним чином за рахунок зростання зайнятості в особистих селянських господарствах — саме в тих господарствах, які більшість родин в Україні змушені вести, щоб якось прогодувати самих себе, щоб вижити” [Хмелько, 2003]. Таким чином, можна припустити, що таку працю навіть не сприймають як роботу, оскільки далеко не всі селяни продають результати своєї праці, вирощуючи продукти для власного споживання, проте не тримати господарство в сільській місцевості вважається девіантним. Це призводить до поширення практики залучення дітей до праці, що також може негативно впливати на здобуття знань, адже потребує фізичних і часових затрат, які могли б бути використані для підготовки до незалежного тестування: *“В селі робота, після школи корови пасти, городи. В нас, мабуть, немає таких батьків, які б дома не заставляли дітей допомагати; ну, одиниці, може, є. А так, в основному, пахають. Я завтра не прийду в школу, бо буду пасти. А що ж ти скажеш, як дві чи три корови, не скажеш же — не йди”* (Людмила Олександрівна, с. Стів'яги).

Обмежені можливості у залученні додаткових ресурсів для підготовки до ЗНО. Враховуючи непоширеність у сільській місцевості практики проведення факультативних занять, спрямованих суто на опрацювання тестових завдань, і відсутність ініціативи з боку батьків у закупівлі необхідних матеріалів, можна припустити, що навчання в межах сільської школи замало для успішної підготовки до незалежного тестування. Звісно, вся відповідальність у такому випадку покладається на дитину, яка мусить самостійно опрацьовувати необхідний матеріал у вільний від навчання у школі час. Тож якщо абстрагуватися від інституціональних відмінностей між сільськими та міськими школами, усе, здавалося б, залежить від індивідуальних здібностей і бажань, що виглядає цілком меритократично. Про-

те навіть за таких формально рівних умов з'являється ще один обмежувальний чинник у вигляді залучення додаткових ресурсів для підготовки до ЗНО, такий як репетитори та підготовчі курси, доступ до яких здебільшого залежить від матеріальних можливостей батьків.

Колишній директор Центру тестових технологій і моніторингу якості освіти Ігор Лікарчук вважає запровадження ЗНО однією з причин зростання кількості репетиторів за останні роки. Експерт наголошує: "Якщо поглянути на зміст шкільної освіти, програми навчання, кількість предметів та години на їх вивчення, а особливо — якість педагогічної освіти й узагалі самої освітньої системи, то на сьогодні вона не здатна самостійно продукувати випускників, які без додаткової підготовки можуть на власний розсуд оперувати своїми знаннями" [Козюк, 2013]. Проте в сільській місцевості практика використання репетиторства не є поширеною, що вчительки пояснюють здебільшого матеріальним становищем батьків. Зокрема, на запитання, чи відвідують діти репетиторів, одна з респонденток відповіла: *"Одна дівчинка, я знаю, їздила до репетитора з англійської мови в Переяслав два роки. Але це поодинокі випадки, у нас, ви знаєте, є такі бідні родини, такі бідні сім'ї, що не можуть собі дозволити найняти репетитора"* (Поліна Григорівна, с. Жовтневе).

Ще однією можливістю підготовки до незалежного тестування є спеціальні курси при університетах, які поряд з опрацюванням матеріалу надають також додаткові переваги при вступі до вищого навчального закладу [Василенко, 2011]. Проте така можливість для дітей із сільських шкіл також є обмеженою з матеріальних причин. Зокрема, на запитання, чи відвідують діти підготовчі курси, одна з респонденток відповіла: *"Є в нашому інституті підготовчі курси, але туди дуже рідко хто їздить. Там є додаткові бали, але ж вони теж платні, ці підготовчі курси. Наші я не чула щоб діти їздили туди, тому що це теж у гроші впирається"* (Любов Миколаївна, с. Велика Каратувль).

Вплив матеріальних можливостей батьків на реєстрацію дітей на ЗНО. Окрім школи та вчителів, як було зазначено вище, важливий вплив на прийняття рішення стосовно реєстрації на ЗНО справляє матеріальне становище батьків. Через домінування в сільській місцевості орієнтації на контрактну форму навчання усвідомлення батьками неспроможності заплатити за контракт, виявлене в перебігу дослідження, у деяких випадках призводить до того, що діти навіть не намагаються пройти випробування з метою подальшого вступу до вищого навчального закладу, яке, до того ж, так само потребує певних фінансових затрат.

Усі вчительки в інтерв'ю наголошували, що деякі учні відмовляються реєструватися на ЗНО. Зокрема, одна з респонденток зазначила: *"Я вам скажу так, у кого є гроші, ті здають ЗНО. А ті, в кого немає, ті й не намагаються. У мене був попередній клас, 4 здавали ЗНО, 1 учень не здавав. 2 не здали навіть на прохідний бал. Ну, а в цьому році 3 не здавали ЗНО. Вони такі і слабкі, і сім'ї такі, що там нема за що"* (Людмила Олександрівна, с. Стовп'яги).

Загалом за інтерв'ю можна простежити певний взаємозв'язок між успішністю учнів та матеріальним становищем і рівнем благополуччя сім'ї. Коли йшлося про слабких у навчанні учнів, вчительки зазвичай додавали

фрази на зразок: *“там коштів взагалі ні на що немає”* (Любов Миколаївна, с. Велика Каратуль); *“він з багатодітної сім’ї, навчався слабенько”* (Валентина Григорівна, с. Гланишів). Таким чином, можна дійти висновку, що успішність у навчанні, незважаючи на поширену серед респонденток думку, що в навчанні *“головне хотіти”* (Людмила Олександрівна, с. Стів’яги), залежить не лише від індивідуальних зусиль учнів, що не може не впливати на підготовку до ЗНО.

Обмеження у виборі вищого навчального закладу. Важливим стимулом для підготовки до незалежного тестування є вибір майбутнього вищого навчального закладу. Питання *“куди вступати”*, — як зазначає К.Калхун, — стає дедалі важливішим, із впливовими рейтинговими схемами, що адресуються і студентам, і закладам [Калхун, 2010: с. 8]. Згідно із даними статистики, в Україні у 2014 році існувало 478 ВНЗ I–II рівнів акредитації і 325 ВНЗ III–IV рівнів [Вищі навчальні заклади, с.а.], які є різнорідними за ціною навчання та якістю освітніх послуг. Відповідно до цих ознак формується певна ієрархія, найвищі щаблі якої посідають найпрестижніші заклади: *“Є певний рівень і, відповідно до цього рівня, я думаю, що і батьки, і діти повинні орієнтуватися. Якщо є впевненість, ви знаєте, що можете вступити у якийсь престижний вуз, — будь ласка, пробуйте. Тому що і проплатить у той престижний вуз вам грошей не вистачить, з села, і дитина не поступить — буде образливо. Вибирайте, що вам більше підходить, вузів багато”* (Валентина Григорівна, с. Гланишів).

Цитата підтверджує думку С.Оксамитної, що *“незважаючи на збільшення загальних показників прийому до вищих навчальних закладів, знизилася їх доступність для соціально уразливих груп, насамперед дітей із сімей з низькими доходами”* [Оксамитна, 2006, с. 59]. Необхідність сплачувати великі кошти за контрактну форму навчання у престижних ВНЗ надає їм статусу елітарних і робить закритими для жителів сільської місцевості, котрі змушені обирати серед тих навчальних закладів, що їм *“більше підходять”*.

Особливо яскраво обмеженість у виборі вищого навчального закладу можна простежити на прикладі школи-інтернату. Зокрема, на запитання, чи відомо вихованцям про квоти, вчителька відповіла: *“Ну, відомо. Ну, які квоти... У нас в основному небагато дітей поступає у вищі навчальні заклади, а ті, що меншої акредитації, то вони всі знають, що їх приймають, і туди їх влаштовуємо”* (Галина Володимирівна, с. Великополовецьке).

Таким чином, у перебігу дослідження вдалося виявити особливості економічного капіталу, що, на думку сільських вчителів, обмежують успішну підготовку до ЗНО дітей із сільської місцевості. В межах освітнього інституту це виявляється у відсутності можливості вибору навчального закладу, недостатньому державному фінансуванні та обмеженості ресурсів для підготовки до ЗНО. В межах інституту сім’ї вплив особливостей економічного капіталу на підготовку до ЗНО пов’язаний зі структурними обмеженнями зайнятості в сільській місцевості, обмеженими можливостями у залученні додаткових ресурсів, впливом матеріального стану батьків на прийняття рішення стосовно реєстрації на ЗНО та на вибір майбутнього вищого навчального закладу.

Роль культурного капіталу в підготовці дітей до ЗНО

Кваліфікація вчителів як причина нижчих результатів ЗНО. Одна з проблем української шкільної освіти полягає в тому, що дискримінація у ній має непрямий характер. Вона передбачає “формування політики, яка має неумисні негативні наслідки для певних соціальних груп населення” [Світящук, 2013: с. 34], зокрема жителів сільської місцевості. Таким чином, законодавчо закріплена рівність призводить до того, що дискримінація у доступі до освітнього ресурсу стає прихованою, тоді як у суспільному дискурсі панує уявлення про те, що через ЗНО здійснюється меритократичний добір найкращих [Оксамитна, 2010: с. 182].

Тож не дивно, що всі респондентки одразу сприймали запитання про незалежне тестування на особистий рахунок і запевняли в тому, що сільські вчителі нічим не поступаються міським. Зокрема, одна з респонденток зазначила: *“Не треба розповідати, що в міських школах готують краще. У нас усі кваліфіковані вчителі, ми йдемо суто по програмі, нічого не пропускаємо, ніхто в нас не прогулює уроків. Школи в місті і в селі зараз на одному рівні, мені здається. Сільська дитина, якщо захоче, може підготуватися до ЗНО ще краще, ніж міська. Я б не сказала, що сільські вчителі гірші за міських”* (Наталія Василівна, с. Дівички).

Як бачимо, запитання про підготовку дітей до ЗНО викликає у вчительки помітне роздратування, адже гірші у зіставленні з міськими школами результати тестування ніби натякають на недостатню професійну підготовку шкільних вчителів. Така реакція видається цілком очікуваною, адже якщо в структурному плані формально немає ніяких відмінностей між міськими і сільськими школами, то на думку спадає суб’єктивний людський чинник. Проте, як виявилось в дослідженні, кваліфікація вчителів є далеко не головним джерелом обмежень у підготовці до ЗНО для жителів сільської місцевості.

Відсутність підготовки до ЗНО в межах шкільної програми. Якщо незалежне тестування як механізм вступу до вищих навчальних закладів покликане перевіряти знання, набуті в процесі здобуття середньої освіти, то було б цілком логічно включити підготовку до ЗНО до шкільної програми. Проте всі 10 респонденток під час інтерв’ю зазначали, що шкільною програмою не передбачено підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання. Зокрема, одна з вчительок відповіла: *“Ні, немає нічого. Правда, я думаю, як учитель, я маю право у журналі записати: самостійна робота, тести у форматі ЗНО, як форма перевірки. Це ж тести, до них треба зикати. Ну, та, що розумна, розбереться, але не кожна дитина розуміє, як їх треба складати. А тести як перевірка знань у семестрі, я вам скажу, не дуже ефективні. Інколи буває, з власної практики, що учень не знає матеріалу, він, ну, вибачте, нуль, а перевіряю роботу — 10 балів. І що мені робити? Я влаштовую захист — поясни, чому ти написав так-то і так-то. Я ж то знаю, що він не знає, але списування можливе на 200 відсотків. А взагалі самі завдання у форматі ЗНО — у нас немає такого”* (Поліна Григорівна, с. Жовтневе).

Важливою ознакою ЗНО, що відрізняє цей тип оцінювання знань від формату вступних іспитів, є запровадження тестової форми завдань, спрямованої на забезпечення “принципів прозорості та об’єктивності” [Деякі пи-

тання, s.a.]. Встановлення загальнообов'язкової перевірки знань у форматі тестів за відсутності рекомендацій щодо застосування таких практик у шкільній програмі створює важливу проблему, адже, як впливає зі слів респондентки, учні не пристосовані до розв'язання тестових завдань. Таким чином, підготовка до ЗНО фактично передбачає самостійне опрацювання матеріалу та вироблення відповідної навички, що вимагає додаткових матеріальних і часових витрат.

Відсутність позакласних занять з учнями з підготовки до ЗНО. Хоча шкільна програма не передбачає розв'язування тестів, підготовка до ЗНО може проходити за бажанням вчителів та учнів у межах позакласних факультативів. Згідно з державним стандартом: "Варіативна складова Базового навчального плану формується загальноосвітнім закладом з урахуванням особливостей регіону та індивідуальних освітніх запитів учнів" [Постанова, s.a.]. Тож на прохання учнів ця варіативна частина може бути використана з метою підготовки до незалежного тестування.

Проте, як виявилось під час інтерв'ю, у жодній із сільських шкіл не практикувалися позакласні заняття з підготовки до ЗНО. Зокрема, одна з респонденток зазначила: *"Мене і в цьому році питали, поодинокі випадки, але я відмовляла, бо вчителю це важко — і час, і все. По-друге, знаєте, як воно в селі — безкоштовно чого я маю свій час витратити і свої знання, а за гроші — це ж село. А з іншого боку — готуй-готуй, а що з ним може трапитися, це відповідальність"* (Олена Василівна, с. Дем'янці).

Таким чином, у більшості опитаних сільських вчителів підготовка до ЗНО асоціюється першою чергою з репетиторством, тому можливість позакласних занять у формі факультативів вони навіть не розглядають. Крім того, така практика суперечить певним культурним нормам поведінки, що склалися у сільській місцевості. Соціальні зв'язки між індивідами тут є набагато тіснішими, ніж у місті. Це спричиняється до підвищеної відповідальності за результати ЗНО, що покладається на вчителя, який займається з дитиною. Також ці культурні норми даються взнаки у відсутності поширення практики репетиторства серед сільських вчителів, адже брати гроші за додаткові послуги вважається неприйнятним. Це загалом обмежує можливості підготовки до ЗНО дітей із сільської місцевості у зіставленні з міськими.

Вплив школи на реєстрацію дітей на ЗНО. Важливим аспектом незалежного тестування є те, що воно не є загальнообов'язковим для усіх випускників шкіл. Реєстрація на ЗНО відбувається на добровільних засадах. Це формує суспільний дискурс про те, що такий вибір має залежати переважно від індивідуальних настроїв випускників — психологічної готовності, впевненості у власних знаннях, вибору майбутньої освітньої траєкторії та професійної діяльності; і традиційно цей вибір пов'язують з особистим бажанням індивіда. Зокрема, як зазначено у статті про незалежне оцінювання громадянської мережі "Опора": "Кожного року число учасників ЗНО, які не долають мінімального бар'єра у 124 бали (трійка з мінусом за п'ятибальною системою), залишається стабільним — 10%, і це ті, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів та розраховували, що їхніх знань для цього достатньо" [Стрелюк, 2013].

Проте, як з'ясувалося в перебігу інтерв'ю, рішення щодо складання незалежного тестування не завжди є суто індивідуальним. Обмежувальним чинником у реєстрації на ЗНО є також вплив школи. Як зазначила одна з респонденток: *“Бувають такі випадки, коли хочуть усі складати, але ми, вчителі, побоюємося, що дехто не складе. Це буде, так би мовити, підрив іміджу. Ми їм так натякаємо, тонко, що не треба, не берися, не осилиш”* (Поліна Григорівна, с. Жовтневе).

З цього уривка інтерв'ю можна припустити, що результати незалежного тестування виступають важливим елементом іміджу школи, що робить вчителів зацікавленими в тому, щоб діти з низьким рівнем знань не брали участі у складанні ЗНО.

Покладання відповідальності за підготовку до ЗНО на школу. Велику роль для індивіда на етапі вступу до вищого навчального закладу відіграє сім'я, адже, закінчуючи школу ще в неповнолітньому віці, діти потребують моральної і матеріальної підтримки з боку батьків або піклувальників. Враховуючи те, що, як виявилось в інтерв'ю, самого навчання в школі недостатньо для ґрунтовної підготовки до незалежного тестування, важливим є ставлення до цього батьків і їхнє усвідомлення необхідності залучення додаткових ресурсів, що потребує відповідного культурного капіталу.

Усі респондентки під час інтерв'ю наголошували, що батьки зазвичай покладаються на школу в підготовці до ЗНО. Зокрема, одна з них зазначила: *“Ви знаєте, що я вам скажу, у містах батьки спеціально готують своїх дітей на результат. Вони визначаються попередньо про те, що моя дитина буде навчатися у цьому вузі, так, і вона повинна скласти ЗНО з таких предметів. Вони звертаються там стовідсотково до репетиторів, ну, які мають намір на престижні вузи. В нас цього немає, як я вам вже сказала. Якщо діти добре навчаються, вони з хорошою сім'єю, то їхні батьки ніколи не б'ють тривогу перед учителями, що, може, ще позайматися. Вони надіються на те, що їхні діти мають знання”* (Поліна Григорівна, с. Жовтневе).

Отже, теза про те, що ЗНО було запроваджене “з метою забезпечення реалізації конституційних прав громадян на рівний доступ до вищої освіти” [Деякі питання, с.а.], створює уявлення про відсутність необхідності додаткової підготовки, адже незалежне тестування перевіряє знання, набуті впродовж навчання у школі, а програма, затверджена Міністерством освіти, є загальнообов'язковою для всіх навчальних закладів, незалежно від типу. Особливо актуальний цей дискурс щодо сільської місцевості, де ринок додаткових послуг, таких як репетиторство чи підготовчі курси, є не таким розвиненим, а конкуренція є менш помітною, ніж у місті, що й спонукає батьків поклатися на навчальний заклад у підготовці до ЗНО, навіть не замислюючись про можливість використання додаткових ресурсів.

Специфіка розподілу батьками коштів на освіту дітей. Для підтримки дітей у підготовці до ЗНО важливо, щоби батьки усвідомлювали необхідність здобуття вищої освіти. Як показало дослідження доступу до шкільної освіти дітей із малозабезпечених сімей Парагваю, для заохочення батьками навчання потрібне певне знання про те, як це слід робити, тобто відповідний культурний капітал, відсутність якого аж ніяк не сприятиме

поліпшенню успішності дитини, навіть за умови, що батьки усвідомлюють усю важливість здобуття освіти [Сандоваль, 2010].

На запитання, чи часто діти вступають на державну форму навчання, одна з респонденток відповіла: *“Так, вступають дітки, буває що і по декілька вузів одразу. Але загалом таких небагато, їх дуже мало. А контрактних навпаки дуже багато, туди мають змогу майже всі вступити. Звісно, не в такі вузи, як ваша Могилянка чи Тараса Шевченка, але мають змогу вступити”* (Олена Василівна, с. Дем’янці).

Інші вчителі також зазначали, що більшість дітей вступають на контрактну форму навчання. Ця ситуація засвідчує відсутність у батьків дітей, що навчаються у сільських школах, відповідного культурного капіталу для правильного розподілу коштів, адже, ймовірно, ошадливіше було б вкласти їх у підготовку дитини до ЗНО, ніж сплачувати контракт за навчання, навіть у неprestижному вищому навчальному закладі.

Специфіка впливу освіти батьків на підготовку дітей до ЗНО. Згідно з дослідженням С.Оксамитної, “соціальне походження дітей суттєво диференціює їхні шанси. Для дітей, чий батько і/або мати мають вищу освіту, ймовірність здобуття такого ж рівня освіти становить близько 80%. Натомість лише близько третини дітей, які мають низькоосвічених батьків, можуть розраховувати на подібну освітню перспективу” [Оксамитна, 2010: с. 178]. Хоча ця тенденція загалом відтворюється у сільській місцевості, взаємозв’язок між освітнім рівнем батьків і вибором освітньої траєкторії для дітей не є таким однозначним. Для заохочення батьками вступу у вищі навчальні заклади необхідні не лише наявність вищої освіти, а й приклад успішного працевлаштування як результату її здобуття, що в умовах сільської місцевості є достатньо проблематичним у зв’язку з дефіцитом робочих місць для кваліфікованих працівників. Зокрема, на запитання, чи впливає рівень освіти батьків на те, чи здобудуть вищу освіту їхні діти, сільська вчителька відповіла: *“Я думаю, що так. От я, наприклад, хотіла дати своїм сиnam вищу освіту, але вони не хотіли вчитися; я не змогла дати, такої як слід. Хлопці звикли змалку за татом. Вони бачили, що тато, водій, отримує у два рази більше, ніж мама. Так що не завжди батьки, які мають вищу освіту, можливо, мають підґрунтя для того, щоб примушувати своїх дітей здобувати вищу освіту, бо вони знають, що, хоч і буде вища освіта, а роботи як такої не буде в селі”* (Поліна Григорівна, с. Жовтневе).

У нашому дослідженні вдалося виявити особливості культурного капіталу, які, з погляду сільських вчителів, обмежують успішну підготовку до ЗНО дітей із сільської місцевості. Обмеженість культурного капіталу в рамках інституту освіти виявляється в акцентуванні кваліфікації вчителів як найочевиднішого критерію успішної підготовки до ЗНО, у відсутності безпосередньої підготовки до ЗНО в межах шкільної програми або додаткових занять, а також у впливі школи на прийняття рішень учнями стосовно реєстрації на ЗНО. Обмеженість культурного капіталу батьків дається взнаки в орієнтації у підготовці до ЗНО на школу, у специфіці розподілу коштів на навчання дітей та в особливостях впливу освіти батьків на успішність у підготовці до ЗНО дітей, які проживають в сільській місцевості.

Висновки

У дослідженні було з'ясовано обмеження у підготовці учнів сільської місцевості до складання ЗНО та виокремлено конкретні механізми, через які ці обмеження здатні відтворювати освітню нерівність. Зокрема, визначено:

1. Обмеження економічного капіталу жителів сільської місцевості, які виявляються:

- у межах освітнього інституту: у структурних обмеженнях учнів сільської місцевості у виборі навчального закладу, в недостатньому державному фінансуванні та відсутності ресурсів для підготовки до ЗНО;
- у межах інституту сім'ї: у структурних обмеженнях зайнятості в сільській місцевості, в обмежених можливостях залучення додаткових ресурсів, у впливі матеріального стану батьків на прийняття рішення стосовно реєстрації на ЗНО та на вибір майбутнього вищого навчального закладу.

2. Обмеження культурного капіталу жителів сільської місцевості, які виявляються:

- у межах освітнього інституту: в акцентуванні на кваліфікації вчителів як критерії успішної підготовки до ЗНО, у відсутності безпосередньої підготовки до ЗНО в межах шкільної програми, у відсутності додаткових занять із підготовки до ЗНО, у впливі школи на прийняття рішень учнями стосовно реєстрації на ЗНО;
- у межах інституту сім'ї: в орієнтації в підготовці до ЗНО на школу, у відкладанні коштів на контрактну форму навчання дітей, у неоднозначності впливу освіти батьків на успішність у підготовці до ЗНО дітей, що проживають у сільській місцевості.

Результати дослідження на прикладі обмежень щодо складання ЗНО учнями сільських шкіл, виявлених у результаті аналізу статистичних даних та інтерв'ю з учителями сільських шкіл, підтверджують тезу стосовно відтворення інститутом освіти нерівності в українському суспільстві, незважаючи на запровадження ЗНО.

Джерела

Балакірева О. Самооцінка матеріального становища, обсяг тіньових доходів та фінансова поведінка населення України [Електронний ресурс] / О.М. Балакірева, Д.А. Дмитрук // Моніторинг громадської думки. — 2013. — Режим доступу : http://www.ukr-socium.org.ua/Aktualni/US_1_2013/2_Balakireva.pdf.

Белановский С.А. Индивидуальное глубокое интервью [Электронный ресурс] / С.А. Белановский. — Режим доступа : <http://evartist.narod.ru/text2/48.htm>.

Бригінець М. Порівняльний аналіз звичайних та елітних шкіл в Україні [Електронний ресурс] / М. Бригінець, А. Грушецький // Спільне. — 2010. — № 3 : Політика освіти. — С. 86–96. — Режим доступу : <http://commons.com.ua/zhurnal-spilne-3-politika-osviti/>.

Бурдьє П. Форми капіталу [Електронний ресурс] / П. Бурдьє // Экономическая социология. — 2002. — Режим доступа : <http://bourdieu.name/bourdieu-forms-of-capital>.

Василенко В. Криза зробить мрію тисяч абітурієнтів реальністю / В. Василенко // Суспільство і соціальна політика : всеукр. щомісяч. журн. — 2011. — № 7 (19), лип. — С. 62–63.

Вищі навчальні заклади [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Деякі питання запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1095. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1095-2004-%D0%BF>.

Калхун К. Університет у кризі? [Електронний ресурс] / Крейг Калхун // Спільне. — 2010. — № 3 : Політика освіти. — С. 8–18.

Козюк О. Репетитор: якість & ціна [Електронний ресурс] / О. Козюк // День. — 2013. — № 128. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo-litnya-shkola-zhurnalistiki/repetitor-yakist-cina>.

Оксамитна С. Меритократичність здобуття освіти та набуття класової належності / Світлана Оксамитна // Молодь України: від освіти до праці / [Оксамитна С., Виноградов О., Малиш Л., Марценюк Т. ; за ред. С. Оксамитної]. — К. : ВПЦ НаУКМА, 2010. — С. 181–197.

Оксамитна С. Міжгенераційна освітня мобільність в Україні // Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана Миколаївна Оксамитна. — К. : НаУКМА ; Аграр Медіа Груп, 2011. — 287 с.

Оксамитна С. Міжгенераційна освітня мобільність молоді / Світлана Оксамитна // Молодь України: від освіти до праці / [Оксамитна С., Виноградов О., Малиш Л., Марценюк Т. ; за ред. С. Оксамитної]. — К. : ВПЦ НаУКМА, 2010. — С. 167–173.

Оксамитна С. Міжгенераційна освітня мобільність у розрізі трьох вікових когорт населення сучасної України / Світлана Оксамитна // Наукові записки національного університету “Києво-Могилянська академія”. — 2006. — № 10. — С. 58–65. — (Т. 58 : Соціологічні науки).

Оксамитна С. Освітня нерівність та освітня мобільність старшої вікової когорти молоді / Світлана Оксамитна // Молодь України: від освіти до праці / [Оксамитна С., Виноградов О., Малиш Л., Марценюк Т. ; за ред. С. Оксамитної]. — К. : ВПЦ НаУКМА, 2010. — С. 175–181.

Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів у 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/Report2012.pdf>.

Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. № 1392. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>.

Продіус О. Проблеми соціально-економічного розвитку сільських поселень та шляхи їх вирішення / О.І. Продіус // Економічний вісник Донбасу. — 2009. — № 4. — С. 76–79.

Сандоваль Л.О. Доступ до шкільної освіти для дітей з малозабезпечених родин Паргава / Луїс Оргіс Сандоваль // Спільне. — 2010. — № 3 : Політика освіти. — С. 76–86.

Світящук І. Інституційна дискримінація в освіті / І. Світящук, І. Совсун // Повсякденні практики інституційної дискримінації: український вимір. — К. : Центр дослідження суспільства, 2013. — 67 с.

Стрелюк О. Розкритиковане ЗНО [Електронний ресурс] / О. Стрелюк // Опора : Громадянська мережа. — 2013. — Режим доступу : <http://opora.lviv.ua/?p=2888>.

Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності [Електронний ресурс] / Володимир Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 5–23. — Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/materials/articles/macrosocial%20changes.pdf>.

Bourdieu P. The inheritors: French students and their relation to culture / Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron. — Chicago : University of Chicago Press, 1979. — 158 p.